

АБСОЛЮТНИЙ ТЕЛЕОНОМНИЙ КОНЦЕПТ "Arbeit" У СУЧАСНІЙ НІМЕЦЬКІЙ ЛІНГВОКУЛЬТУРІ

А.М.Приходько, Г.П. Приходько

Статтю присвячено вивченню специфіки концепту *Arbeit*, який розглядається як абсолютний телеономний валоратив німецького етнічного менталітету. На основі когнітивної інтерпретації засобів вербалізації та порівняння з його ментальним сателітом – концептом *Freizeit* – описано понятійний, асоціативний і ціннісний зміст концепту *Arbeit* з подальшим аналізом шляхів і способів їхньої образно-метафоричної версифікації у німецькій лінгвокультурі.

Ключові слова: концептуальна домінанта, телеоном, етнічний менталітет, лінгвокультура.

Об'єктом уваги у цій статті виступає концепт *Arbeit* / робота, праця, який поряд з іншими концептуальними домінантами німецької етно- і лінгвокультури вирізняється абсолютною телеономністю, тобто належить до "вищих духовних цінностей, що утворюють і втілюють для людини той моральний ідеал, прагнення до якого становить моральну виправданість його життя – ідеал, заради якого варто жити і не шкода вмерти" [Воркачев 2005: 39]. Предметом же аналізу є поняттєві, асоціативно-образні та валоративні рефлексії цього концепту в порівнянні з його сателітом *Freizeit* / дозвілля у німецькому етнічному менталітеті (НЕМ). З'ясування ментальних витоків концептів *Arbeit* і *Freizeit*, за якими стоять інтеріоризовані кванти знання і стереотипізовані моделі поведінки, становлять основну мету цієї розвідки.

Така постановка проблеми є закономірною з урахуванням того факту, що робота – це невід'ємна частина життєвого світу як окремої людини, так і суспільства в цілому, оскільки вона виступає основою для фізичного та духовного існування людини і є головним стрижнем історії людства [Благодарна 2009: 1]. Отож не випадково, що феномен "робота" неодноразово ставав об'єктом наукової атракції на матеріалі різних мов: труд – російської (Л.В. Басова, Т.В. Гоннова, Л.Б. Савенкова, Г.В. Токарев, О.Е. Чернова), праця / робота – української (Т.В. Радзівєвська), новогрецької (Л.М. Мірошниченко), *Work* – англійської (Л.Л. Банкова, О.М. Благодарна), *Arbeit* – німецької (Р.Х. Керімов, Р.М. Мельник, Р.М. Скорнякова) тощо.

Співвідносний в основних своїх рисах з рос. труд / работа, укр. праця / робота, болг. работа, чеш./слвц./польс. *robota*, нідерл. *arbeid* / *werk*, англ. *work*, фр. *travail* німецький абсолютний телеоном *Arbeit* веде свої номінативні витoki від церковнослов'янського «работа», де він пов'язувався зі словом «раб» [[Фасмер 1987, т. 3: 427; Kluge 1989: 38]. Індоевропейське *orbhos, готське *arbeiŋus* ('нужда') і давньо- та середньовісньонімецьке *ar(e)beit* / *ar(a)beit* означали "велику напругу, тяжкість, муку, нужду" [Paul 2002: 88; DUW 1997: 135]. Така етимологія видається цілком переконливою з огляду на те, що, наприклад, у середньовісній Іспанії кожен, хто не заплямував себе фізичною працею, вважався дворянином (ідальго). Понятійна сторона концепту *Arbeit* є, по суті, його дефініційною ознакою, що фіксується лексикографічними джерелами у вигляді чотирьох когнітивно-семантичних прошарків – «процес роботи», «виконання службових обов'язків», «зусилля», «результат роботи» [DUW 1989: 135; Wahrig 2000: 434], серед яких «процес роботи» є найдавнішим.

Концепт *Arbeit* являє собою ментальне утворення, у складі якого мовна свідомість виділяє такі компоненти: понятійний (цілеспрямована

діяльність, що вимагає розумової або фізичної напруги, спрямована на виробництво чого-небудь або на досягнення результату й протиставлювана байдкуванню, неробству й відпочинку); образний (людина або інша жива істота, напружено виконуюча необхідні для життя дії); ціннісний (позитивна оцінка бажання й негативна оцінка небажання працювати, позитивна оцінка вміння й негативна оцінка невміння працювати, негативна оцінка примусової й малоефективної праці).

Перцептивно-образна і валоративна складові концепту *Arbeit* утворюють своєрідний наочно-чуттєвий код, що спирається на процесуальні лексеми *das Arbeiten, das Tun, die Ausführung, das Handeln, die Ausübung, die Hantierung*, які містять ідею зв'язку людини з часом, фіксують її залежність від нього, визначають координати її життєвого світу. Ці координати окреслені в НЕМ рисами практичного знання (*produktive A, saubere A, berufliche A, körperliche A, intellektuelle A, schwere A, gute A, schlechte A, leichte A, eingelegte A*), які репрезентують роботу як динамічний процес, що вимагає певного часу і виконується з докладанням сили, волі та обов'язкових професійних навичок.

У цьому сенсі можна вважати, що об'єктивація концепту *Arbeit* спирається на три основні частини мовні способи своєї вербалізації – іменник *die Arbeit*, дієслово *arbeiten* і прийменник / прислівник *arbeitsam*. Всі вони мають надзвичайно багатий словотвірний потенціал (*Mitarbeit, Vorarbeit, Zusammenarbeit, arbeitsam, arbeitslos, mit-, vor-, durch-, ver-, ab-, be-, er-, um-, zu-, auf-, aus-, ein-, hin-, los-, ver-, nach-, heran-, überarbeiten*). Особливо численними в німецькій мові є субстантивні композити, за рахунок чого концепт *Arbeit* може об'єктивуватися в безкінечній кількості мовленнєвих ситуацій і з великою кількістю своїх значеннєвих відтінків.

Не останнє місце у цій системі посідає асоціативно-образний компонент значення, який маркує працю специфічним для НЕМ чином через низку синонімічних засобів у його прийменниковій іпостасі (*arbeitsam, eifrig, schaffensfreudig, emsig, tatkräftig, laboriös, schaffig, strebsam, unermüddlich, nimmermüde, arbeitswillig, tüchtig, tätig, regelmäßig*). Як доводить Р.М. Мельник, найбільшу кількість статистично суттєвих зв'язків мають *emsig, eifrig, tüchtig, fleißig*, у той час як *strebsam i arbeitsam* демонструють стандартні зв'язки лише з обмеженими ЛСГ іменників. Найбільш типовими групами синтагматичних партнерів цих прикметників виявився підклас іменників на позначення людей за професією, посадою і родом занять [Мельник 2006: 171].

Когнітивний прошарок «виконання службових обов'язків» відображає осмислення німцями праці як професійної діяльності. Таке сприйняття є водночас і одним із важливих образно-перцептивних характеристик концепту *Arbeit*. Зокрема, у часи масовості робочого класу набули широкого вжитку такі алюзії, як *Arbeiterbutter* (маргарин, букв. «масло робітника»), *Arbeiterchampagner* (пиво, букв. «шампанське робітника»), *Arbeiterforelle* (оселедець, букв. «форель робітника»). Ці та інші композити ніби слугували словесними маркерами тієї демаркаційної лінії, що існувала між суспільними прошарками за рівнем забезпеченості, де робочому класу відводилося одне з останніх місць. На той час образом робітника була важко працююча людина з низьким матеріальним становищем.

Сьогодні ці якості перекочували на два інших концепти – *Gastarbeit i Schwarzarbeit*. Перший почав своє крокування Німеччиною з 1880 року як модерновий спосіб залучення іноземців до суспільно корисної праці. Тоді йшлося про польських *Saisonarbeiter*, у Першу світову війну – про *Zwangsarbeiter*, а у другу – про *Ost- und Fremdarbeiter*. Лише після

1954 р. уряд Людвіга Герхарда став запрошувати італійських і турецьких робітників у якості *Gastarbeiter* (букв. «гостючі робітники»), що легітимно закріплювало їх тимчасовий статус у країні перебування. Сьогодні німецький лінгвокультурний концепт *Gastarbeiter* став транснаціональним. *Gastarbeiter* і *Schwarzarbeiter* розрізняються юридично: перші – це легальні, другі – нелегальні робітники. *Schwarzarbeiter* не можна перекласти українською як «чорноробочий». Справа в тому, що *schwarz* «чорний» тут виступає синонімом до слова *dunkel* «темний», тобто йдеться про людину, яка уникає світла і діє в темряві. Будь-яка заборонена, недозволена владою, антизаконна діяльність і є *Schwarzarbeit* з такими її відгалуженнями, як *Schwarzhandel*, *Schwarzfahrt*, *Schwarzschlacht*, *Schwarzmarkt*, а всі, хто займається *Schwarzarbeit*, стоять *auf der schwarzen Liste* («чорний список»).

Давньогерманський асоціативний «осадок» у когнітивно-семантичній структурі концепту *Arbeit* (*die Mühe*, *das Mühsal*, *die Anstrengung*, *die Plage*, *die Beschwerlichkeit*) засвідчує континуальність погляду на працю як на таку, що потребує чималих фізичних і духовних зусиль, а тому концепт *Arbeit* постає в етнічній свідомості німців як явище прикладного порядку. Сьогодні *Arbeit* вже не сприймається лише як фізично важка робота. Вона вважається скоріше сферою професійної діяльності, що вимагає певного розумового напруження і відповідних організаційних зусиль задля забезпечення результату у вигляді *das Ergebnis*, *das Werk* (продукт, твір). Винагорода та оплата праці є для німця прямо пропорційною її результатам, тому й сам процес завжди вмотивований обов'язковим досягненням запланованого. Попри те, що в НЕМ робота може бути важкою і легкою, творчою і нетворчою, інтенсивною і повільною, доброю і поганою, постійною і тимчасовою (*der Job*), вона є процесом, спрямованим на результат, а тому мусить бути бездоганно виконаною. Ось чому типові російські прислів'я «Работа не волк – в лес не убежит» [Гоннова 2003: 138], «От работы не будешь богат, а будешь горбат» [Токарев 2003: 121] є для етнокультурної свідомості німця немислимыми.

Соціокультурне ставлення до праці / роботи знаходить своє відображення і в пареміологічному фонді німецької мови, який, за попередніми підрахунками, налічує близько сотні прислів'їв і приказок зі словами, що утворюються коренем *-arbeit-*. Абсолютна їх більшість прокламує виключно позитивне ставлення до праці. Остання ж наділяється тими ціннісними якостями (*Arbeit ist des Lebens Würze*; *Arbeit macht aus Steinen Brot*; *Arbeit ist keine Schande*; *Arbeit vermag alles*; *Arbeit, Mäßigkeit und Ruh schließt dem Arzt die Türe zu*), що облагороджують людину (*Arbeit adelt*) і покращують її життя (*Arbeit macht das Leben süß*). Однозначно негативним антиподом праці народна мудрість вважає лінь і бездіяльність (*Arbeit gibt Brot, Faulheit gibt Not*; *Arbeit ernährt, Müßiggang verzehrt*; *Arbeit hat Gulden, Müßiggang macht Schulden*; *Faule Leute haben die meiste Arbeit*), які коріняться в диявольських спокусах (*Weit von der Arbeit, nah beim Teufel*).

Значне місце в пареміологічному фонді німецької мови посідають ФО з моральною оцінкою праці: визнання її первинності та вторинності розваг і відпочинку (*Erst die Arbeit, dann das Vergnügen*; *Nach getaner Arbeit ist gut ruhn*; *Arbeiten hat seine Zeit, und Feiern hat seine Zeit*), усвідомлення необхідності винагороди за неї (*Jede Arbeit verdient ihren Lohn*; *Guter Lohn macht Arbeit leicht*), розмірковування про справедливість розподілу матеріальних благ за результатами праці (*Wer nicht arbeitet, soll auch nicht essen*; *Schmutzige Arbeit, blanker Lohn*; *Wie die Arbeit, so der Lohn*;

Niemand arbeitet gern umsonst; Hölzerner Lohn, hölzerne Arbeit) і відповідно про несправедливість такого розподілу (*Der eine hat die Arbeit, der andere den Lohn*). Нерідко НЕМ судить людину крізь призму якості виконуваної нею роботи (*Wie der Mensch, so die Arbeit; Wie die Arbeit, so der Mensch; Wie man die Arbeit ansieht, so sieht sie einen wieder an; Jeder Arbeiter ist seines Lohnes wert*). Звідси й заклики дидактичного порядку у вигляді прислів'я *Lebe, als solltest du morgen sterben, und arbeite, als solltest du ewig leben*.

Вербальні маркери концепту *Arbeit* дозволяють говорити про наявність у ньому ядра і периферії. Перше утворюється ставленням до праці (повага, пошана, суспільна користь, радість, щастя), тоді як друге постулює її оплату, результат діяльності, виховне значення, рівень життя, розподіл матеріальних благ, здоров'я, відпочинок тощо.

Продуктивність і склад корпусу мовних одиниць, що апелюють до концепту *Arbeit*, зумовлюються тією соціокультурною значущістю, якою відзначається його розвиток у той чи інший соціокультурний період і морально-ідеологічних настанов суспільства. У ході когнітивної еволюції концепт *Arbeit* знавав періоди «розквіту» і «падіння» своєї валоративної складової. Дослідження Р.М. Мельник засвідчує, що виокремившись у XIV ст. як ціннісна одиниця духовної культури, *Arbeit* асоціюється спочатку з ідеєю служіння Богові (у М. Лютера), стає особливо актуальним у період Реформації в XVI ст. як втілювач бюргерських чеснот і оспівується в казках братів Грімм у XIX ст. і у філософській творчості пієтистів (Е. Кант). Особливої цінності цей концепт набуває в часи нацизму, ідеологи якого починають ототожнювати його з підвищеною працездатністю через ідею вірності та відданості фюреру. «Занепад» ціннісної компоненти цього концепту починається після «студентської революції» 1968 р., коли він перестає бути типовою німецькою рисою та зазнає пейоративної переоцінки в ментальності «покоління гедоністів». Це підтверджується й 25-кратним зниженням кількості його використання та пов'язаних з ним номінацій у дискурсивному просторі Німеччини XX ст. [Мельник 2006].

Незважаючи на поширеність у сучасному глобалізованому суспільстві гедоністичного ставлення до життя, сьогодні концепт *Arbeit* знову набуває в німецькій етнокультурі великого телеономного значення. Особливо чітко воно проявляється на тлі «антиконцептів» *Arbeitslosigkeit* і *Erwerbslosigkeit* («безробіття»). Останні уможливають розуміння праці як певного блага, вдачі, успіху, що їх має отримати чи добитися людина попри те, що життєвий світ може повернутися до неї й жорстоким обличчям безробіття. На цьому тлі актуальними для сьогодишньої Німеччини стали дві концептуально релевантні композиції – *Arbeitgeber* («роботодавець»), *Arbeitnehmer* («працівник»).

Дефініційна, інтерпретативна та оцінна об'єктивація праці в лексичному і фразеологічному фонді німецької мови не виходить за рамки англосаксонської традиції, яка, у свою чергу, має протестантські витоки – європейську Реформацію XVI ст. [Голубовська 2004: 238]. Саме остання розглядала працю як найвищу чесноту людини і підносила її до рівня служіння Богові. Основні зміни в характеристиках концепту *Arbeit* у НЕМ зводяться до нехтування етичною мотивацією праці для суспільства й висування на перший план утилітарного бажання трудитися для себе, зростання значущості інтелектуальної праці, нейтралізації гендерних преференцій щодо видів трудової діяльності.

Цікавий аналіз етнокультурних розходжень у ставленні до праці / роботи пропонує В.І. Карасик. Його спостереження над концептами *work*, *Arbeit* і труд у контексті ідеї старанності засвідчують, що різниця зумовлюється не наявністю чи відсутністю в них певних значеннєвих ознак, а їх комбінаторикою та частотністю. Так, старанність пов'язана в

російській мові з розумовою працею (навчання), тоді як співвідносно англ. *diligent* не асоціюється тільки з навчанням і припускає постійні, а не разові зусилля. У російській мові засуджується недбала робота в іншому ключі порівняно з англійською і німецькою: «он халтурит» тут означає «він не хоче робити якісно, а міг би», тобто він не бажає працювати старанно й сумлінно. В англійській на перший план виходить ідея недотепності (засуджується дилетант і шарлатан, тобто той, хто не вміє працювати, а берегеться), чим підкреслюється низька результативність, тоді як ефективна робота передбачає зосередженість. Англійське *businesslike* несе позитивну оцінку, а російське деловой має амбівалентну основу («Деловой какой!»). Негативна асоціація цього слова випливає з поведінки тієї людини, що ставить справу на перший план, а підтримку добрих відносин з людьми – на другий. Визнаючи важливість результату, носії російської культури приділяють велику увагу процесу і особливо мотивації праці. Росіянам добре відомі вислови «Дурака работа любит»; «От работы кони дохнут»; «Работа наш друг, и мы ее не трогаем». В англійській мові таких прислів'їв немає. Парадоксально, але в німецькій є одиничне: *Arbeit ist kein Hase, läuft nicht in den Wald* / Робота не заєць – у ліс не втече. Всі ці моменти автор пояснює історично: ступінь зовнішнього примусу для трудової людини в Росії був дуже високим порівняно з іншими країнами. Саме тому для жителів Європи істотними є утилітарні ознаки результативності праці (працюємо для себе), а для Росії – етичні ознаки поважного ставлення до праці (не випадкові етимологічні асоціації «труд – страдание», «работа – рабство») [Карасик 1996: 10-11].

Було б помилкою думати, що німці є трудоголіками (*workaholics*). Хоча вони працюють охоче і залюбки, але люблять роботу не заради неї самої. Виробнича етика є для них двигуном поведінки, проте не таким, щоб працювати до смертельної втоми. Німці працюють не більше і не менше, ніж інші народи. Репутацію ж працюючої нації їм створюють старанність, організованість, якість, швидкість у виконанні роботи. Завдяки їм німці працюють без будь-якого насилля над собою за принципом «Чим швидше приступиш до праці, тим швидше її позбавишся». Вони буквально кидаються до роботи, щоб пізніше вже про неї не думати, тому що *Nach getaner Arbeit ist gut ruhen* / Після виконаної роботи добре відпочивається.

Зазначене прислів'я є концептуально значущим у тому сенсі, що відбиває національну філософію в осмисленні кореляції «праця – відпочинок», у якій НЕМ вбачає однакову цінність обох величин. Старанність німця на роботі є прямо пропорційною його старанності у вільний час (*Freizeit, Muße*). На відміну від нас німці ніколи не забувають, що відпочинок – це зміна форми діяльності. Дозвіллева діяльність набуває у них найрізноманітніших концептуальних профілів – *Feierabend, Erholung, Ferien, Urlaub, Ruhe* тощо. Можна без перебільшення стверджувати, що протиставлення *Arbeit – Freizeit* у НЕМ майже стерлося: обидва доповнюють один одного і мають однакову цінність. Не випадково «Словник ключових слів ХХ ст.» стверджує, що німці тепер живуть «в епоху вільного часу» (*im Zeitalter der Freizeit*) [WdGm 2001: 190].

Якщо людина *arbeitsam* і *fleißig*, то вважається нормальним, що її праця винагороджується не лише грошми, а й відпочинком. Коли вона сидить на роботі без діла, відпочиває, ніхто, включаючи шефа, її не осудить за умови виконаного завдання. Не соромляться німці й значної кількості вихідних і святкових днів і навіть полюбляють перекинути між ними «місток», щоб подовжити відпочинок. Вони охоче використовують всі можливості для відпочинку, що їх надає законодавець і церковний календар, а тому не випадково вони вважаються світовими рекордсменами з вільного часу (до 147 вільних днів на рік!). Навіть провідні політики і менеджери охоче влаштовують собі довгі та часті

канікули. При цьому ні в кого ніколи не виникає думки, що тим самим вони можуть занедбати справи.

Підбиваючи підсумок, зазначимо, що *Arbeit* є однією з небагатьох концептуальних домінант НЕМ. У ньому первісно міститься ідея прескрипції – орієнтир на деякий ідеал, норму, шаблон і, зрештою, на принципи, що визначають культурні сценарії поведінки представників НЕМ. У ньому ніби закладено кодекс життєвих установок людини, що упорядковують її вчинки і дії у світі. Цей концепт, що ґрунтується на системі установок і очікуваних поведінкових реакцій, цей концепт має у своїй основі певні архетипові образи, укорінені в колективному несвідомому, де вони наділяються великою психічною енергією.

Однак не тільки німецька, але й інші лінгвокультурні спільноти мають свої концептуальні цінності, які можуть проявлятися в різних онтологічних сферах – соціальному устрої, дозвіллі, праці, побуті, символіці тощо. Дослідження концепто- і логосфери, а також засобів вербальної фіксації національно-культурної своєрідності становить доволі перспективний ракурс вивчення самотності етносів і своєрідності їх менталітетів.

THE STATUS OF ABSOLUTIC TELEONOMIC CONCEPT “ARBEIT” IN MODERN GERMAN LINGUOCULTURE

A.M. Prihodko, G.P. Prihodko

The article deals with the concept “Arbeit” as an absolute as a valorative constituent of ethnic mentality. Discursive approach as applied to determinate the nature of the mentioned concept.

Key words: conceptual dominant structure, teleonym, ethnic mentality, linguocultura.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Банкова Л.Л. Труд / Л.Л. Банкова // Антология концептов /под ред. В.И. Карасика, И.А. Стернина. – Волгоград: Парадигма, 2007. – Т. 6. – С. 254-269.
2. Благодарна О.М. Об'єктивація концепту робота у сучасному британському та американському художньому дискурсі: автореф. дис.... канд. філол. наук: 10.02.04. – Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2009. – 20 с.
3. Воркачев С.Г. Вариативные и ассоциативные свойства теленомных лингвоконцептов/ С.Г. Воркачев. – Волгоград: Парадигма, 2005. – 214 с.
4. Голубовська І.О. Етнічні особливості мовних картин світу/ І.О. Голубовська. – К.: Логос, 2004. – 284 с.
5. Гоннова Т.В. Социокультурные характеристики концепта «труд» в русском языковом сознании: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19. - Волгоград, 2003. – 257 с.
6. Карасик В.И. Культурные доминанты в языке / Карасик В.И.// Языковая личность: культурные концепты. – Волгоград-Архангельск: Перемена, 1996. – С. 3-16.
7. Мельник Р.М. Прикметники зі значенням “старанний, працьовитий” у німецькомовній картині світу: дис.... канд. філол. наук / 10.02.04. – Чернівці: ЧНУ ім. Ю. Федьковича, 2006. – 220 с.
8. Мирошниченко Л.М. Труд /Л.М.Мирошниченко// Антология концептов /под ред. В.И. Карасика, И.А. Стернина. – Волгоград: Парадигма, 2007. – Т. 5. – С. 218-236.
9. Радзиевская Т.В. Предствление о труде по данным украинского языка, или о концептах праця и робота/ Т.В. Радзиевская // Сокровенные смыслы: Слово. Текст. Культура. – М.: Языки русской культуры, 2004. – С. 632-639.
10. Токарев Г.А. Дискурсивные лики концепта/ Г.А. Токарев. – Тула: ТГПУ, 2003. – 213 с.
11. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка (в 4-х т.). – М.: Прогресс, 1986. – Т. 3. – 832 с.
12. DUW: Deutsches Universalwörterbuch /unter Leitung von G. Drosdowski. – Mannheim, Wie, Zürich: Dudenverl., 1987. – 1816 S.
13. Paul H. Deutsches Wörterbuch: Bedeutungsgeschichte und Aufbau unseres Wortschatzes. – Tübingen: Max Niemeyer, 2002. – 1243 s.
14. Wahrig G. Wahrig Deutsches Wörterbuch / Neu hrsg. von R. Wahrig-Burfeind. – Gütersloh, München: Bertelsmann Lexikon GmbH, 2000. – 1451 s.
15. WdGm: Wörter, die Geschichte machen. Schlüsselbegriffe des 20. Jahrhunderts. – Gütersloh. -München: Bertelsmann Lexikon GmbH, 2001. – 224 s.

Надійшла до редакції 26 жовтня 2009 р.